

Een onthutsend beeld van de constructie van het zigeunervolk

Rinus Penninx

Boekbespreking van:

Wim Willems, *Op zoek naar de ware zigeuner. Zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme*, Jan van Arkel, Utrecht 1995. (Proefschrift RUL, 354 blz.)

Zigeuners spreken tot de verbeelding, dat staat vast. Wat die verbeelding er mee doet, blijkt al eeuwen tweeslachtig. Er is de zonzijde van de medaille die ze afschildert als mensen die dicht bij de natuur leven, vrijheidslievend, muzikaal en kinderlijk. Mooi om in hun emotie af te beelden - de zigeunerin met kind en traan op de wang - of naar hun doorleefde muziek te luisteren. Er is ook de schaduwzijde, waarin ze worden afgeschilderd (en behandeld) als de parasieten van de gezeten samenleving: ongrijpbaar, geslepen, levend van anderen, onbetrouwbaar en misdadig. Die tweeslachtigheid in de beeldvorming is niet nieuw en de schaduwkant van die beeldvorming heeft al enkele eeuwen geleid tot systematische uitsluiting, vervolging en erger.¹

Wim Willems heeft zich in zijn proefschrift tot taak gesteld na te gaan welke rol de wetenschap, in het bijzonder de tziganolgie - de zigeunerkunde -, heeft gespeeld in die beeldvorming en het beleid van overheden ten aanzien van deze groep. Dat is geen eenvoudige opgave. Heel kort samengevat komt zijn werkwijze hierop neer. In de eerste plaats heeft Willems in allerlei naslagwerken nagegaan, hoe daarin zigeuners worden beschreven en vooral welke 'wetenschappelijke bronnen' daarin gebruikt worden. Dat levert een voorlopige stamboom van ideeën en beelden op. Uit die tziganolgie kiest Willems drie hoofdfiguren, die hun stempel gedrukt hebben op de beeldvorming over zigeuners.

De eerste is Heinrich Grellmann, die in 1783 een boek schreef over zigeuners dat onuitwisbare sporen heeft nagelaten. Grellmann 'construeerde' uit fragmentarische vroegere bronnen en beschrijvingen van uiteenlopende groepen een 'zigeunervolk' met een geschiedenis en oorsprong, een eigen taal en cultuur. Deze constructie had duidelijk zowel de zon- als de schaduwzijde in zich. Voor Grellmann als kind van de Verlichting waren echter de mens en de wereld maakbaar. Zijn boek is dan ook aan de ene kant representatief voor het verlichte denken van zijn tijd, maar vormde aan de andere kant een inspiratie- en legitimatiebron voor het beleid ten aanzien van zigeuners van de verlichte vorsten van het Habsburgse Rijk.

Grellmanns ideeën inspireerden een eeuw later een tweede kernfiguur, George Borrow, tot een aantal publikaties, die op zijn beurt sterk in dominante stroming van zijn tijd, de Romantiek, stonden. Borrow aanvaardde zonder aarzeling de constructie van het zigeunervolk van Grellmann en ging, zoals het een romanticus betaamt, op zoek naar het ideaaltype van de zigeuner, zijn taal

en cultuur. De weerbarstige werkelijkheid liet hem echter slechts de moeilijk opspoorbare overblijfselen van een verdwijnend volk en cultuur zien. In de latere 'Gipsy Lore Society' wilden hij en zijn volgelingen die vastleggen.

De laatste kernfiguur uit het boek van Willems is Robert Ritter, de jeugdpsychiater, criminoloog en eugeneticus, die in de jaren dertig van deze eeuw aan de twee hoofdgedachten van Grellmann een biologisch element toevoegde: de verklaring van de sterke vertegenwoordiging van de schaduwzijde in wat de zigeunergroep heette, was volgens hem het feit van de vermenging van de 'oorspronkelijke zigeuners' met andere volken. De bastaardisering was het kernprobleem en hij legde de grondslag voor een 'wetenschappelijk' erfelijkheidbeleid, waarvan de nazi's later gebruik maakten om hún oplossing voor het probleem ('*die Endlösung*') in de praktijk te brengen.

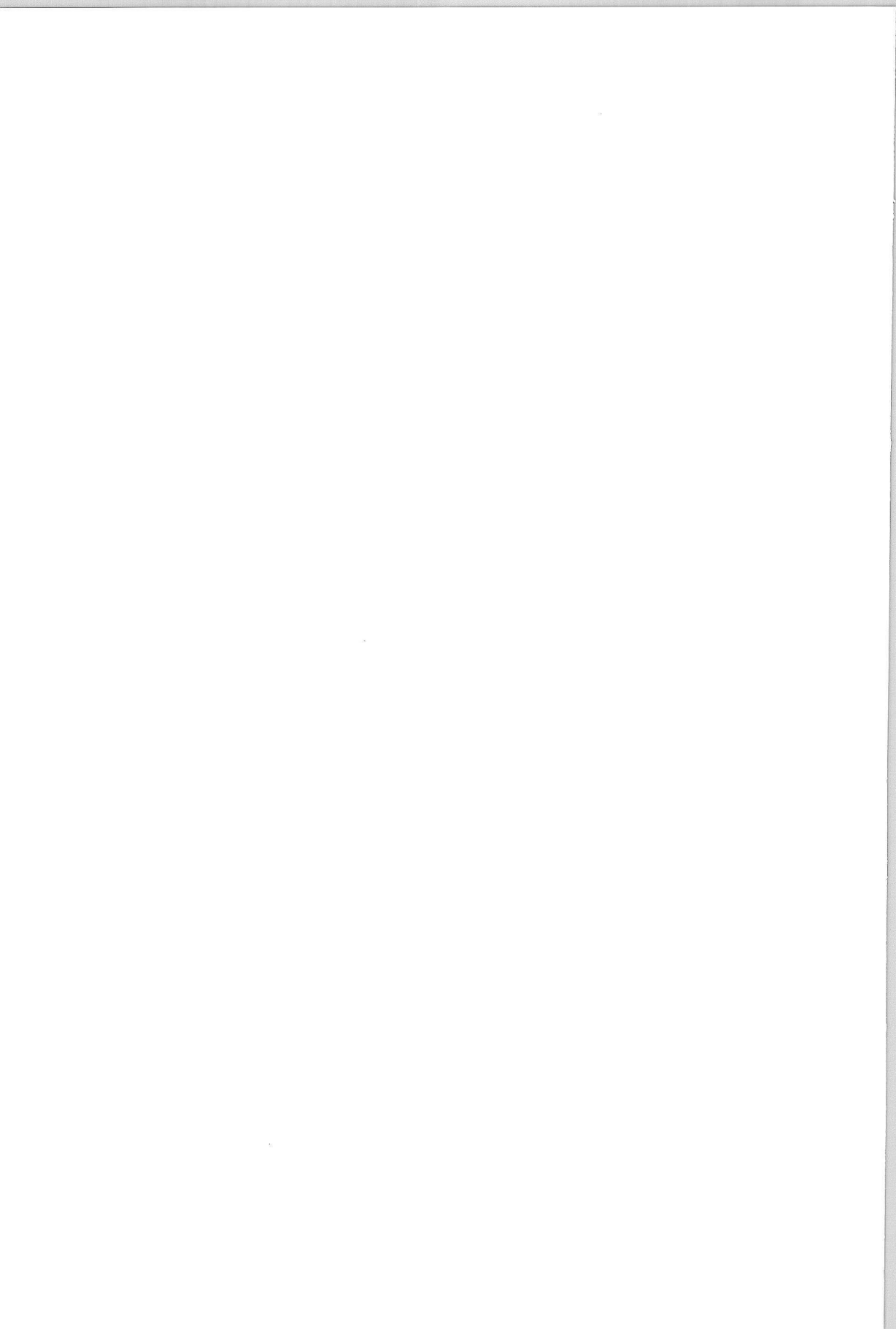
Willems kleedt deze hoofdlijn van zijn boek volledig aan. Hij plaatst de hoofdfiguren in hun tijd en het geestelijk en wetenschappelijk klimaat. Hij schetst niet alleen de grote lijnen van het werk van deze drie hoofdfiguren, maar gaat ook systematisch op zoek naar de bronnen die ze gebruikt hebben en de wijze waarop ze daar recht aan gedaan hebben. Dat alles is helder opgeschreven en het boek leest bij tijd en wijle als een 'wetenschappelijke detective'.

Het beeld dat uit het geheel oprijst, is onthutsend. Hoe is het mogelijk, zo vraag je je af, dat 'de wetenschap' zolang overeind blijft. Dat iemand achter zijn bureau op basis van fragmentarisch materiaal een zigeunervolk kan construeren met een eigen oorsprong, taal en cultuur. En dat die constructie - met zijn positieve en negatieve kenmerken - daarna eeuwenlang kritiekloos aanvaard wordt, ja zelfs uitgangspunt is voor verdere verfijning. Er is sprake van kritiekloze overschrijverij, verdichting van de werkelijkheid, wetenschappelijke onzorgvuldigheid. En nog erger: die wetenschappelijke kennis - en elk van de drie gevallen is diep in de tijdgeest ingebed - vormt niet alleen de basis van het algemene beeld over 'zigeuners' in de samenleving, het is vaak ook een bron van legitimatie voor beleid.

Het boek van Willems biedt weinig handvatten hoe het wél zou moeten; het lost niet de vraag op hoe het nu wel zit met diegenen die men 'zigeuners' noemt, en die in een aantal gevallen zichzelf zigeuners (zijn gaan) noemen. Dat was ook niet zijn bedoeling. Inmiddels ligt er wel een kloek, maar zeer leesbaar en lezenswaardig boek dat niet alleen interessant is voor tziganelogen. Natuurlijk, iedereen die iets wil weten over zigeuners, moet beginnen met Willems te lezen. Maar ik ben bang dat de verstokte tziganelogen in wat Willems hun '*splendid isolation*' noemt, moeilijk te bekeren zijn. Het boek is echter ook interessant voor wetenschappers die zicht willen krijgen op wat de implicaties kunnen zijn van kritiekloos aansluiten bij 'bestaande kennis' en de verborgen denkwerelden daarin. En over de consequenties ervan voor de betreffende mensen. Behalve de tziganelogie heeft ook de geschiedenis van de wetenschap er een standaardwerk bijgekregen.

Noot:

1. Zie bijvoorbeeld: L. Lucassen, *En men noemde hen zigeuners; geschiedenis van Kalderasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750-1944* (Amsterdam / Den Haag 1990); J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders; immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994); W. Willems en L. Lucassen, *Ongewenste vreemdelingen; buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid: 1969-1989* (Den Haag 1990).

Een investering in de toekomst

Louise Rietbergen

Boekbespreking van:

Will Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994) 445 pagina's; ISBN 90-5517-041-0; Nederlands Centrum Buitenlanders.

De periode van wederopbouw en economische hausse na de Tweede Wereldoorlog kenmerkte zich door een sterke toename van de vraag naar arbeidskracht in de Westeuropese industrie-landen. Inschakeling in het productieproces van een groter deel van de nationale arbeidsreserve (onder anderen vrouwen) compenseerde de groeiende vraag slechts ten dele. Voor het laag- en ongeschoolde werk werd juist het aanbod van arbeidskracht kleiner, doordat de mogelijkheden tot scholing en sociale stijging verbeterden. Deze ontwikkelingen leidden ertoe, dat de autochtone beroepsbevolking in de loop van de jaren vijftig niet meer in de groeiende vraag voorzag.

Teneinde de krapte op de arbeidsmarkt te verkleinen, gingen in diverse Westeuropese landen werkgevers ertoe over om werknemers van buiten de landsgrenzen te werven. De rekrutering van buitenlandse arbeidskrachten verliep vooral succesvol in landen waar een arbeidsoverschot bestond, te weten in de landen rondom de Middellandse Zee (onder andere Italië, Spanje, Portugal, Griekenland, Joegoslavië, Turkije en Marokko). Niettegenstaande de uiteindelijk definitieve vestiging van veel mediterrane arbeidsmigranten in West-Europa, werd de tewerkstelling vooralsnog als tijdelijk gezien. Om die reden sprak men wel van 'gastarbeid' en 'gastarbeiders'.

Van het begin af aan heeft de arbeidsmigratie waar het hier om gaat de aandacht van wetenschappers getrokken. De belangstelling ging in eerste instantie vooral uit naar de directe maatschappelijke gevolgen van de migratie; op de eerste plaats in de ontvangende landen, maar ook in de landen van herkomst. Actuele kwesties (meestal problemen) vormden over het algemeen de aanleiding voor de vele in de loop der tijd geschreven economische en sociaal-wetenschappelijke studies waarin het onderhavige thema aan de orde kwam. Een evaluerende historische analyse liet vanzelfsprekend even op zich wachten.

Met *Een gouden armband* heeft Will Tinnemans derhalve een thema aangesneden waaraan tot op heden binnen de Nederlandse geschiedschrijving vrijwel geen aandacht is besteed. Zijn *geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* biedt een eerste, integrale schets van historische gebeurtenissen en ontwikkelingen met betrekking tot de naoorlogse 'gastarbeiders' in Nederland. De publikatie behandelt de migratie zelf, maar vooral ook het proces van vestiging in de Nederlandse maatschappij. Het is, kort samengevat en in de woorden van de auteur, het verhaal over hoe de arbeidsmigranten wegens hun *handen* (om te werken) werden aangetrokken

voor de Nederlandse industrie en hoe zij als *mens* (met een hoofd en hart) een plaats opeisten in de Nederlandse samenleving. Het boek is geschreven op instigatie van het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), naar aanleiding van het twintigjarig bestaan van deze belangenorganisatie.

Rekening houdend met het korte tijdsbestek waarin de auteur de publikatie heeft verzorgd, mag het niet verbazen dat het eerder een voorbeeld is geworden van verhalende dan van verklarende geschiedschrijving. *Een gouden armband* is geenszins een doorwrochte academische studie. De auteur heeft noch de gelegenheid, noch de pretentie gehad om een in alle opzichten wetenschappelijk verantwoord verhaal te schrijven. Het hoofdthema wordt dan ook niet uitgewerkt aan de hand van één centrale vraag-/probleemstelling en/of meerdere subvragen, maar is opgesplitst in een groot aantal chronologisch geordende deelonderwerpen.

Met deze meer journalistieke aanpak heeft Tinnemans het zich niet gemakkelijker gemaakt. Zonder gerichte vraag-/probleemstelling laat een onderwerp zich immers maar moeilijk nader afbakenen, met alle gevolgen van dien voor de te verrichten werkzaamheden. Gelukkig heeft de auteur beseft dat zijn aanpak als consequentie had, dat hij het perspectief breed diende te houden en af moest zien van zo veel mogelijk denkbare thematische inperkingen, teneinde de indruk van een willekeurige onderwerpkeuze te voorkomen. Zijn benadering moest wel integraal zijn en is dat dan ook. Vrijwel alle factoren en actoren die van invloed konden zijn op het verloop van de werving, tewerkstelling en maatschappelijke integratie van de mediterrane arbeidsmigranten in Nederland zijn in ogenschouw genomen. De auteur tracht de gegevens bovendien zo veel mogelijk met elkaar in verband te brengen en in 'hun' historische context te plaatsen.

In weerwil van de gangbare praktijk van het centraal stellen van één groep/nationaliteit, hetgeen nog wel eens op tamelijk arbitraire gronden gebeurt, richt Will Tinnemans zich op alle betrokken groepen. De voornamelijk uit mannen bestaande eerste generatie immigranten krijgt vanzelfsprekend de meeste aandacht. Met name via het onderwerp van de gezinshereniging en -vorming komen ook de vrouwen aan bod. De kinderen, zowel de in het land van herkomst, de zogenaamde anderhalve generatie, als de in Nederland geboren tweede generatie, worden net zo min over het hoofd gezien.

Door nadrukkelijk aandacht te besteden aan de Nederlandse maatschappelijke en politieke verhoudingen, voorkomt de auteur dat de migranten en hun nakomelingen kunstmatig geïsoleerd van de rest van de samenleving worden gezien. Uitvoerig weidt hij uit over de wisselwerking tussen de immigranten en de rest van de bevolking. De lezer wordt geattendeerd op de rol van werkgevers, vakbonden en overheid, alsmede het zogenaamde 'maatschappelijke middenveld'. In de veelal anekdotische beschrijvingen komen vanzelfsprekend ook de negatieve stereotypen, vooroordelen, discriminatie en het (georganiseerd) racisme om de hoek kijken. Over de positieve aspecten van immigratie en gastarbeid wordt daarentegen opvallend minder informatie geboden.

Het is de vraag of andere, meer wetenschappelijke analyses hetzelfde, tamelijk negatief beeld zouden oproepen als door Tinnemans wordt gedaan. De auteur heeft in feite enkele van de hoofdthema's binnen het wetenschappelijk onderzoek naar migratie aangesneden: de vraag in welke mate immigranten een in vergelijking met de rest van de samenleving evenredig aandeel wisten te verwerven op de terreinen van arbeid/inkomen, onderwijs en huisvesting, en welke factoren de uitkomst van het proces van vestiging beïnvloedden. Hier wreekt zich het feit dat naar wetenschappelijke maatstaven gemeten geen sprake is geweest van een ideale cumulatie van kennis en inzichten. De studie is niet alleen noodgedwongen fragmentarisch en dus onvolledig, maar ontbeert tevens de nodige diepgang. Hierdoor valt er nog wel het een en ander af te dingen op de gegeven voorstelling van zaken. Nader en uitgebreider historisch onderzoek kan hier soelaas bieden en de publikatie biedt daarvoor een goede basis.

De auteur heeft een respectabele hoeveelheid informatie bijeengebracht. Hij heeft daartoe diverse bronnen geraadpleegd: een flink deel van de beschikbare wetenschappelijke literatuur, tamelijk veel zogenaamde grijze literatuur en ook archieven. Daarnaast heeft hij interviews afgenomen. Het resultaat van zijn inspanningen is indrukwekkend encyclopedisch. Bovendien moet men de auteur nageven, dat hij de grote hoeveelheid verzamelde feiten op een journalistiek zeer verantwoorde manier presenteert. Hij heeft deze tot een lopend verhaal weten te verweven, waarbij hij een verzorgde, levendige, bij vlagen betogende stijl hanteert. De publikatie is verder verfraaid met foto's.

Gezien het karakter van het boek is het niet vreemd dat er zich geen tabellen, grafieken en uitgebreide bijlagen in bevinden en dat de tekst niet op de gebruikelijke manier is geannoteerd (in plaats daarvan is er achterin een 'verantwoording' opgenomen). Dit neemt niet weg dat gezien de reikwijdte en veelzijdigheid van de studie een register eigenlijk niet had mogen ontbreken.

Deze publikatie kan worden gezien als een vorm van emancipatoire geschiedschrijving. De maatschappelijke betekenis reikt verder dan de betrokken migranten-groep zelf en is gelegen in het opfrissen van het collectieve geheugen en het leveren van een bijdrage aan het historisch besef. Voor Turken is een gouden armband een investering in de toekomst. *Een gouden armband* is ook stellig zo bedoeld. Die functie moet de publikatie wat mij betreft ook krijgen. In een wereld die wat betreft de problematiek van migratie in de ogen van velen op drift lijkt te zijn geraakt, vormen historische beschouwingen over dit thema geen overbodige luxe.